

УДК 340.12

Вікторія Панкратова,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри юридичних дисциплін
Сумської філії Харківського національного
університету внутрішніх справ*

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

Стаття присвячена особливостям виникнення та розвитку ідеї правової визначеності. Наголошується, що основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом точного та повного врегулювання суспільних відносин та надання цим відносинам певної форми. Із цього погляду аналізуються вчення провідних юристів та філософів різних історичних епох.

Ключові слова: принципи права, верховенство права, принцип правової визначеності.

Постановка проблеми. Вимога визначеності – одна з перших і найсуттєвіших вимог, що висуваються людиною до права. Її важливість досить давно усвідомлюється європейською культурою. Основу принципу правової визначеності (правопевності) утворює концепція передбачуваності. Згідно з нею люди повинні мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знають про їх правові наслідки [1, с. 25]. Важливість принципу правової визначеності зумовлена необхідністю його застосування як у правотворчому, так і правозастосовчому процесах. Зокрема він вимагає, щоб нормативно-правові акти були чіткими, простими, діяли на майбутнє й обов'язково виконувалися.

Стан дослідження. Дослідженню окремих аспектів принципу правової визначеності, зокрема історичних витоків, присвячено роботи Л. Л. Богачової, Н. В. Варламової, С. П. Головатого, М. І. Козюбри, Ю. І. Матвєєвої, С. П. Погребняка, І. В. Рехтіної, С. В. Шевчука та ін. Разом із цим аналіз наявних наукових джерел дає підстави говорити про недостатність уваги науковців до витоків принципу правової визначеності, який досліджувався переважно як елемент верховенства права. Зазначене вище зумовлює необхідність загальнотеоретичного аналізу історичних витоків принципу правової визначеності.

Мета статті – дослідити історію виникнення, перетворення та розвитку принципу правової визначеності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З'ясовуючи питання про історичні витоки правової визначеності, на нашу думку,

доречно розпочати з грецької концепції правової визначеності, яка досить детально висвітлена в праці італійського юриста, громадського діяча Л. Бруно «Свобода і закон».

Грецька концепція правової визначеності пов'язується з ідеєю визначеності закону. У Стародавній Греції законодавчу функцію здійснювали народні законодавчі збори і загальні правила, сформульовані в письмовому вигляді такими зборами, протиставлялися довільним указам тиранів. Проте в другій половині V-IV століттях до н. е. грекам, особливо афінянам, належало зіткнутися з серйозними проблемами такої законотворчості. Зокрема, всі закони були «визначеними» (тобто точно сформульованими та записаними), хоча при цьому ніхто не був упевнений у стабільності такого закону, який міг втратити чинність у результаті прийняття нового.

Реформування афінської конституції Тисаменом наприкінці V століття до н. е. дає нам приклад засобу захисту від цієї незручності, який міг би бути корисним і сучасним політикам, а також спеціалістам із політичних наук. Спеціальний комітет магістратів «Nomotetai», завдання якого полягало в тому, щоб охороняти існуюче законодавство від нових законопроектів, ретельно вивчав кожен законопроект, запропонований будь-яким громадянином. Законодавча ініціатива була відповідальною справою, оскільки у разі, якщо закон був схвалений зборами, його автор відповідав за нього. У разі виникнення ситуації, коли будь-який громадянин, який діяв проти автора закону як позивач, міг довести уже після схвалення закону зборами, що в новому законодавстві є вагомий недолік або воно суперечить більш старішим за-

конам, що діють в Афінах, автор закону міг бути підданий суду, а покарання бували дуже суворими, аж до смертного вироку, хоча, як правило, поширеним засобом відповідальності була сплата штрафу [2, с. 98-99]. Таким чином, для Стародавньої Греції була властива короткострокова концепція закону, що полягала в чітких формулюваннях правил у письмовому тексті.

Інший підхід до визначеності можна простежити в Давньому Римі, в основі якої лежить довгострокова концепція закону. Відповідно до неї закон не міг бути змінений непередбачено та не залежав від стихійних дій сенаторів чи інших вищих посадових осіб. Тому в цьому разі закон діяв тривалий час, що надавало йому стабільності, а населенню – упевненості в стійкості правових відносин, які врегульовувались відповідним законом.

Крім того, правова визначеність процесуальних норм полягала також у встановленні процесуальних строків – півдоби, тиждень, півтора року тощо. Визначились умови проведення судових засідань у разі відсутності однієї зі сторін, встановлювалась відповідальність за неприбуття на судові засідання, умови примусового приведення відповідача до суду, умови поручительства як гарантії забезпечення явки відповідача до суду та відповідальність за перешкодження прибуттю до суду.

Визначальним етапом у розвитку ідеї правової визначеності стало надання нормам письмової форми. На відміну від звичаїв, писані джерела права врегульовували суспільні відносини, що існували на той час, чіткіше, а це робило їх більш стабільними. Важливою правовою пам'яткою є Закони XII таблиць (451-450 до н. е.) – звід законів Давнього Риму. Передумовою створення Законів XII таблиць стало невдоволення плебейів проти патриціїв через нечіткість та невизначеність діючого звичаєвого права. З історичних джерел відомо, що Закони XII таблиць були написані на 12 мідних дошках, які були опубліковані для загального відома й виставлялися на міській площі – Форумі. Тому кожен міг ознайомитися зі змістом Законів, а отже, не міг посылатися на їх незнання. Важливим із точки зору правової визначеності є й те, що Закони XII таблиць сформульовані чітко, лаконічно та доступно для розуміння тими, на кого вони розраховані [3]. Можна зробити висновок про те, що велике значення Закони XII таблиць мали насамперед для римського права, оскільки сприяли його подальшому вдосконаленню та розвитку. При цьому можемо констатувати, що в першій кодифікації римського права присутні окремі елементи правової визначеності: знання громадянами своїх прав та передбачення наслідків своїх дій.

Важливим етапом формування принципу правової визначеності є створення кодифікованих Юстиніанівських збірників римського права, які відомі як «Corpus juris civilis». Дана кодифікація слугувала упорядкуванням законів, які накопичились протягом тривалого часу, зокрема праць римських юристів, та стала основою для створення єдиної правової системи. Слід зауважити, що досить багато положень, що містилися в джерелах римського права, були застарілими або містили суперечності й потребували перегляду, а отже, й пристосування до потреб тодішнього часу.

Видається, що витоки принципу правової визначеності знаходять свій прояв у судочинстві Риму. Адже саме в судовому процесі Давнього Риму з'явився й набув подальшого розвитку термін «res judicata», яким зараз прийнято позначати один зі складників принципу правової визначеності. «Res judicata» в римському праві пов'язується з прийняттям судового рішення та набранням ним законної сили [4, с. 76]. Вступ рішення в законну силу означав отримання ним значення непорушного авторитету для сторін: законна сила рішення суду кваліфікувалася як (формальна) істина – «res judicata pro veritate accipitur (habetur)» (судове рішення повинно прийматись за істину) [5, с. 276].

Правова визначеність яскраво простежується в позитивному ефекті судового рішення, який проявлявся для сторін спору в тому, що вирішення спірного питання визнається за істину – «res judicata pro veritate habetur», яка має для учасників спору у справі обов'язкову силу (Фрагмент 25 Титул I Книги V Дигест Юстиніана) [6, с. 29].

Для посткласичного періоду розвитку римського права характерна наявність протилежних тенденцій цивільного процесу, за часів Юстиніана – з посиленням деяких елементів, що забезпечують правову визначеність: встановлення суворої ієрархії судових інстанцій; максимальної триступеневої системи проходження кожної справи; закріплення спеціальної підсудності в справах на велику суму (префект преторія), рішення по яких не підлягають апеляції, але можуть бути скасовані за постановою того ж суду [7, с. 261]. Після закінчення трьох років скасовувався преклосивний ефект рішення, у зв'язку з чим можливість повторити процес стала залежати від характеру рішення, яке нерідко допускало перегляд справи; стає можливим винесення кількох рішень у ході одного судового розгляду, на кожне з яких могла бути подана апеляція [8].

Як зауважує І. В. Рехтіна, категорія «правова визначеність» («res judicata») зародилася в рамках інституту судового рішення та безпосередньо використовувалася для позначення

законної сили судових рішень і остаточності судового акта. Рівень розробленості інституту законної сили судового рішення, що забезпечує в сукупності з іншими елементами правову визначеність правовідносин, дав змогу римським юристам надати римському праву той вигляд, який забезпечив йому місце в історії як свого роду загальної догми й універсальної конструкції правових інститутів і норм [8]. Отже, положення, які випливають з «*res iudicata*», можна вважати передумовою для подальшого розвитку та формування принципу правової визначеності в процесі правозастосування. А вже на сучасному етапі «*res iudicata*» Європейський суд з прав людини використовує в значенні остаточності судового рішення.

Слід зазначити, що в роботах діячів епохи Середньовіччя можна простежити ідею про визначеність права, яка не обмежувалась лише формальною визначеністю норм права. Як приклад можна навести вчення Ф. Аквінського, який установив чотири типи законів, причому сутність деяких із них мало узгоджувалася з указаними ознаками. Мислитель наголошує, що законам потрібно підпорядковуватися, але й закони у свою чергу повинні відповідати вимогам, які полягали в розумності веління, відповідності загальному благу, мали бути опублікованими, та орган, що їх видає, повинен бути компетентним [9, с. 100]. Саме в такій ознаці, як опублікування, виражена вимога визначеності.

Продовжуючи тему особливостей закону, необхідно вказати на правові погляди Ф. Бекона. Міркування Ф. Бекона, викладені в праці «Велике відновлення наук», в окремому розділі «Взірець трактату про загальну справедливість, або Про джерела права, в одній главі, у формі афоризмів», не втратили своєї значущості й у наш час. Основні вимоги, яким повинен відповідати хороший (справедливий) закон, за Беконем, це: чіткий зміст; справедливість вимог; легкість виконання; закон повинен узгоджуватись з формою держави та має породжувати добродесність у громадянах [10, с. 207]. Отже, ідея правової визначеності простежується в поглядах Ф. Бекона у дослідженні особливостей закону, зокрема його точності та зрозумілості, несуперечливості та однозначності.

Висвітлюючи тематику, доцільно звернутись до правових учень Томаса Гоббса. Окремим і відносно самостійним напрямом державної діяльності Т. Гоббс вважав законодавство й законодавчу функцію. При цьому самі закони він поділяв на дві основні групи: природні та громадянські. Для філософа важливими були вимоги саме до змісту закону. Серед них він виокремлював такі: закони повинні бути зрозумілими тим, до кого вони спрямовані, закон не є чинним, якщо невідомо, хто його видав, за-

кон черпає свою силу лише від суверена тощо) [11, с. 101]. Отже, як бачимо, Т. Гоббс наголошував на ясності та передбачуваності законів, тому в цьому разі ми також можемо простежити ідею правової визначеності.

З принципу правової визначеності випливає ряд вимог до нормативно-правового акта, зокрема чіткість, доступність, несуперечливість тощо. Саме такі вимоги вже можна побачити у фундаментальній праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів». У книзі 26 «Про закони стосовно порядку речей, який вони визначають» розділ 16 присвячений тому, що треба мати на увазі під час створення законів. Так, Ш. Монтеск'є зазначає: стиль законів має бути зрозумілим і простим; пряме значення завжди зрозуміліше, ніж непряме; закони не повинні бути ледве вловимими; вони призначені для людей простого мислення; тож їхній рівень – не вершини мистецтва логіки, а звичайнісінький розум сімейства; якщо немає потреби передбачати в законі винятки і застереження, то набагато ліпше буде їх уникати. Такі подробиці занурюють людей у нові подробиці [12]. Таким чином, Монтеск'є заклав підвалини правової визначеності, що виявлялася в чіткості, зрозумілості, простоті закону.

Відомий італійський юрист та публіцист Чезаре Беккарія в трактаті «Про злочини та покарання» висловлює важливий принцип, який є актуальним і в наш час: «Тільки закони можуть встановлювати покарання за злочини і що право їх видавати може належати тільки законодавцю як представнику всього суспільства...» [13, с. 272]. Розглядаючи загальні питання злочину та покарання, Ч. Беккарія сформував положення, які важливі для розуміння принципу правової визначеності: «Якщо закони не точно й твердо визначені та не від слова в слово розуміються; якщо не та єдина посада судді, щоб розібрати й визначити, яка дія не відповідає закону ... то стан громадянина буде підлягати дивним пригодам» [13, с. 271]. Мається на увазі, що правовий статус громадянина буде нестабільним, й особа, вчиняючи ту чи іншу дію, не може повною мірою передбачити її наслідки.

Висвітлюючи це питання, не можна обійти увагою вчення видатного німецького філософа Г. Гегеля, адже і в його поглядах є витoki принципу правової визначеності. У своєму політико-правовому вченні Г. Гегель доводив, що зміст права може бути перевернутий у процесі законотворчості. Тому важливою є теза про заперечення ідеї ототожнення права й закону. Оскільки лише закономірне в позитивному праві законне та правомірне. За природою ж позитивне право як ступінь самого поняття права – розумне. Закон – конкретна форма вираження права.

Гегель обґрунтовує необхідність публічного оголошення законів, публічного судочинства, суду присяжних у громадянському суспільстві [14, с. 135]. У вченні Гегеля простежується важлива вимога принципу правової визначеності – обов'язкове оприлюднення закону. Адже якщо особа буде проінформована про закон, вона може на нього покладатися, планувати свою поведінку.

Отже, можна простежити спільність у вищезазначених поглядах філософів Середньовіччя та Нового часу, які полягали в тому, що закон повинен бути точним, простим для сприйняття та передбачуваним. Фактично це вимоги до нормативно-правових актів, що впливають із принципу правової визначеності та слугують своєрідною гарантією правового статусу особи, упевненості людини у своїх діях та наслідках, які можуть за них настати.

У політично-правових ученнях XIX ст. теж простежуються ідеї правової визначеності, зокрема, у класифікації та встановленні вимог до закону. У праці «Виправдання добра» В. С. Соловйов визначив три безумовні відмінні риси закону (позитивного права) – публічність, конкретність та реальне застосування [15, с. 367]. Так, у першій рисі – публічності – знаходить свій прояв така вимога принципу правової визначеності, як обов'язкове оприлюднення закону. Адже доведення змісту закону до відома населення дасть змогу останньому планувати свої дії відповідно до закону, а отже передбачати й їх наслідки. Важливою рисою закону є його реальне застосування. Тому, на нашу думку, у поглядах В. С. Соловйова, доречно поєднуються вимоги, що впливають із принципу правової визначеності як щодо змісту та процедури прийняття закону, так і щодо процесу його застосування.

Варто відзначити працю В. В. Берві-Флоровського «Свобода речі, терпимість і наши закони о печати», у якій автор сформулював сутність принципу правової визначеності таким чином: законодавство слід постійно, наскільки це можливо, очищати від невизначених законів. Нехай законодавці подумают, яке злочасне положення громадянина щоразу, коли він не може з точністю вирішити, де закінчується його право та починається злочин [16, с. 239].

На початку XX століття один із провідних правників Росії Й. О. Покровський у своїй праці «Основні проблеми цивільного права» дав оцінку принципу правової визначеності. Цивіліст вказав: «Однією з перших і найбільш істотних вимог, яка пред'являється до права, є вимога визначеності правових норм. Якщо кожна окрема людина має під-

порядковуватися праву, якщо вона повинна пристосовувати свою поведінку до його вимог, то очевидно, що першою умовою впорядкованості суспільного життя є визначеність цих вимог. Усяка неясність у цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку та ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися» [17]. Вищезазначене твердження досить влучно розкриває значимість правової визначеності, яка є гарантією міцного правопорядку. У сучасних працях, присвячених принципу правової визначеності, досить часто автори для того, щоб наголосити на вагомості даного принципу, наводять вищезазначену цитату. Вважаємо, така велика увага до даної тези зумовлена її лаконічністю, чіткістю й актуальністю для сучасної правової системи. Оскільки, якщо кожному члену суспільства зрозумілі його права та обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору.

Важливим для розуміння принципу правової визначеності є розгляд концепції верховенства права, класичне обґрунтування якої було надано відомим англійським юристом Альбертом Венном Дайсі в роботі «An Introduction to the Study of the Law of the Constitution» («Вступ до вивчення конституційного права» (1885 р.). У доктрину верховенства права («the rule of law») А. Дайсі вкладає три основні ідеї:

– захист людини від свавілля держави, а отже, право протиставляється кожній системі державної влади. Тобто мова також іде про те, що органи державної влади не повинні мати широких дискреційних повноважень та межі цих повноважень повинні бути чітко визначеними;

– рівність усіх членів суспільства перед законом незалежно від соціального положення чи займаної посади. Рівність проявляється в поширенні на посадових осіб такої ж дії законів і такої ж юрисдикції звичайних судів, як і на звичайних громадян. Викладаючи це положення, А. Дайсі зазначає, що в Англії рівність перед законом знаходиться на високому щаблі: «У нас будь-яка посадова особа, починаючи від першого міністра і закінчуючи останнім констеблем або збиральником податків, підлягає тій самій відповідальності, що і будь-який інший громадянин за вчинок, що суперечить закону» [18, с.220];

– основним джерелом права є права людини.

Підсумовуючи, зазначимо, що А. Дайсі такий елемент верховенства права, як права визначеність, чітко не сформулював. Але важливим у даному аспекті є те, що А. Дайсі верховенство права не розглядає як теоре-

тичну, абстрактну категорію, а констатує реальну його дію. Тому для розуміння витоків правової визначеності важливим є звернення до концепції верховенства права А. Дайсі, оскільки принцип правової визначеності на сучасному етапі розвитку права розглядається як його невід'ємний елемент.

Цікавими видаються погляди на «визначеність» австрійського економіста Фрідріха фон Гаєка, на думку якого визначеність закону є найголовнішою умовою для економічної діяльності в суспільстві. Також важливим є переконання, за яким загальні нормативні положення, якщо вони сформульовані належним чином і відомі всім громадянам, забезпечують громадянам можливість планувати свою поведінку з точки зору її правових наслідків, або, говорячи словами Ф. Гаєка, «як правило, ті обставини, які знаходяться за межами його (індивіда) поля зору, не повинні бути підставою для застосування по відношенню до нього примусу» [2, с. 90]. Фактично це і є основна ідея правової визначеності, яка полягає в чіткій визначеності закону, що надає можливість особі передбачити наслідки, які можуть настати за вчинення нею певних дій.

Висновки

Проаналізувавши окремі аспекти виникнення та розвитку принципу правової визначеності, можна зробити висновок, що він має глибокі історичні витoki. Вважаємо, що фактично даний принцип з'являється з моменту появи писаних джерел права, зокрема Законів XII таблиць, Дигестів Юстиніана. Адже поява писаних джерел дозволила широкому колу осіб знати свої права, обов'язки, мати певну свободу дій і рішень. Такий хід речей упорядковував суспільні відносини, робив їх стабільними та зрозумілими.

Зі зміною історичних епох змінювались і погляди філософів, юристів на право та закон. У добу Середньовіччя було чітко вказано (зокрема, Фомаю Аквінським) на таку ознаку закону, як опублікування, що фактично відповідає правовій визначеності. Філософи Нового часу вже чітко сформулювали такі вимоги до закону, як точність, чіткість та передбачуваність, що сприяють стабільному правовому положенню людини.

Отже, основу принципу правової визначеності історично становить формальна визначеність правових норм, яка робить суспільні відносини прогнозованими, впорядкованими та стабільними.

Список використаних джерел:

1. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія дер-

жави і права; історія політичних і правових учень» / С. П. Погребняк. – Х., 2009. – 41 с.

2. Леони Бруно. Свобода и закон / Бруно Леони ; пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 308 с.

3. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – М. : Харвест, 2002. – 528 с.

4. Вишневский Г. А. Действие принципа *res judicata* как необходимое условие обеспечения справедливости / Г. А. Вишневский // Современное право. – 2013. – № 11. – С. 76–83.

5. Хорунжий С. Н. Становление и развитие института законной силы судебного решения / С. Н. Хорунжий // Образование и право. – 2012. – № 12. – С. 275–283.

6. Дигесты Юстиниана / [пер. с латинского] ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2002. – Т. 2. – 602 с.

7. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник / Д. В. Дождев ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2008. – 704 с.

8. Рехтина И. В. Истоки принципа правовой определенности (*res judicata*) в законодательстве Древнего Рима [Электронный ресурс] / И. В. Рехтина // Сайт НП «СибАК». – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/9782-res-judicata>.

9. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Є. М. Орач. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.

10. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2004. – 944 с.

11. Волинець В. В. Аналіз функцій держави та специфіка їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса / В. В. Волинець // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 95–102.

12. Монтеск'є Ш. Про дух законів [Електронний ресурс] / Ш. Монтеск'є. – Режим доступа : <http://www.lnu.edu.ua/faculty/pravo/TG/spirit.pdf>.

13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Фирма «Стелс» БИМПА, 1995. – 304 с.

14. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / А. І. Кормич. – 3-тє вид., перераб. та доп. – К. : Алерта, 2012. – 334 с.

15. Матвеева Ю. І. Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності / Ю. І. Матвеева // Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників VII Міжнар. «круглого столу», (м. Львів, 9-10 грудня 2011 р.). – Львів : Галицький друкар, 2012. – 2-е вид., виправ. і доп. – С. 362–373.

16. Берви-Флеровский В. В. Свобода рѣчи, терпимость и наши законы о печати / В. В. Берви-Флеровский. – М. : Книга по Требованию, 2012. – 270 с.

17. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права [Электронный ресурс] / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с. – (Классика российской цивилистики). – Режим доступа : http://civil.consultant.ru/elib/books/23/page_4.html#2.

18. Дайси А. В. Основы государственного права Англии / перевод О. В. Полторацкой под редакцией проф. П. Г. Виноградова. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1907.

В статье исследуется возникновение, изменение и развитие идеи правовой определенности. Отмечается, что основу принципа правовой определенности составляет формальная определенность содержания правовых норм, которая достигается путем точного и полного урегулирования общественных отношений. С данной точки зрения анализируются взгляды ведущих юристов и философов разных исторических эпох.

Ключевые слова: принципы права, верховенство права, принцип правовой определенности.

The article investigates the origin, change and development of the idea of legal certainty. It is noted that the basis of the legal certainty principle is a formal definition of the purview of law, which is achieved by means of close and complete settling of social relations and making a definite form to these relations. In this light, studies of leading lawyers and philosophers from different historical periods are analyzed.

Key words: principles of law, supremacy of law, principle of legal certainty.

